

ХОДИКО Ю. Є.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права № 1
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.21

СПІРНІ ОБ'ЄКТИ РЕЧОВОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ ТА ЇХ ПРАВОВИЙ РЕЖИМ

У статті автором розглядається питання об'єкта речового правовідношення. Аналізуються окремі предмети матеріального світу, правова природа яких є спірною з погляду віднесення їх до речей як об'єктів речового правовідношення. Визначається правовий режим таких об'єктів. Проаналізовано українське законодавство, наукові дослідження, зроблені ґрунтовні висновки, які мають як теоретичне, так і практичне значення щодо окресленого питання.

Ключові слова: *об'єкт, об'єкт речового правовідношення, речі, правовий режим, правовий режим об'єкта речового правовідношення.*

В статье автором рассматривается вопрос объекта вещного правоотношения. Анализируются отдельные предметы материального мира, правовая природа которых является спорной с точки зрения отнесения их к вещам как объектам вещного правоотношения. Определяется правовой режим таких объектов. Проанализировано украинское законодательство, научные исследования, сделаны основательные выводы, имеющие как теоретическое, так и практическое значение для очерченного вопроса.

Ключевые слова: *объект, объект вещного правоотношения, вещи, правовой режим, правовой режим объекта вещного правоотношения.*

In the article the author examines the subject of the object of a real legal relationship. It is analyzed certain objects of the material world, the legal nature of which is controversial in terms of attributing them to things as objects of a real legal relationship. The legal regime of such objects is determined. Analyzed the Ukrainian legislation, scientific research, findings that have both theoretical and practical importance on this issue.

Key words: *object, object of real legal relationship, thing, legal regime, legal regime of object of real legal relationship.*

Вступ. Загально прийнято вважати, що об'єктом речового правовідношення є речі. Відповідно до ст. 179 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, речами як об'єктами цивільних правовідносин визнаються предмети матеріального світу, щодо яких можуть виникати цивільні права й обов'язки. Проте, чи дійсно всі предмети матеріального світу, що є речами у фізичному розумінні, враховуючи їхні фізичні властивості, морально-етичні принципи, що сформувалися в суспільстві, з погляду правового регулювання та специфіки порядку регулювання речових відносин, підпадають під поняття «об'єкт речового правовідношення»?

Постановка завдання. Метою статті є дослідження питання віднесення тих чи інших предметів матеріального світу до речей як об'єктів речового правовідношення на засадах наукової обґрунтованості та практичній доцільності.

Результати дослідження. Сьогодні можна визнати, що речами не є предмети, які створені природою і на даному етапі розвитку не доступні людству, зокрема й небесні тіла, оскільки вони позбавлені властивості об'єкта цивільних правовідносин задовольняти потреби суб'єкта таких відносин.

До речей як об'єктів цивільного правовідношення, зокрема і речового, не може бути долучена людина, незважаючи на те, що вона має ознаку тілесності, яка є характерною для речей. Людина з погляду природи – це теж річ, тільки «річ розумна». Свого часу, В. Хвостов зазначав, що річ – це місцево обмежена частина зовнішнього світу, яка позбавлена можливості бути суб'єктом права [1, с. 105]. Тобто, хоча людина і наділена речовою тілесністю, але з погляду речі як об'єкта правовідносин вона протиставляється людині як суб'єкту. Зокрема, це чітко проявляється в § 285 Загального цивільного кодексу Австрії під час визначення поняття речі, якою в правовому сенсі називається все, що є відмінним від особи і служить для використання людьми. У наш час визнання людини суб'єктом цивільних правовідносин, а не її об'єктом, зазначено в таких міжнародних актах, як Загальна декларація прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, і в цивільному законодавстві різних країн, яке людину як учасника цивільних правовідносин визнає фізичною особою (зокрема й ст. 24 ЦК України). Проте, як слушно зазначалося в літературі, «праву кожної економічної формації відповідає своє правове визначення речей та їх класифікація» [2, с. 78]. Можна згадати історію Римської держави, коли людина, яка мала статус раба, «визнавалася своєю річчю, наділеною розумом і волею» [3, с. 84].

Анатомічний матеріал – органи, тканини, анатомічні утворення, клітини людини, після відділення їх від людини можуть розглядатися як речі, а отже, і об'єкт речового правовідношення. Також варто сказати, що особливому правовому режиму підлягає тіло мертвої людини (труп), яке з погляду фізики є річчю, але законодавством нею не визнається. Труп людини може розглядатися як об'єкт правовідносин і підлягає особливому правовому режиму охорони, в основі встановлення якого лежать морально-етичні аспекти. Після смерті людини на тіло поширюються особисті немайнові права покійного. Здійснення цих прав покладається на членів сім'ї, близьких родичів покійного в частині права на турботу про покійного, а всі інші суб'єкти зобов'язані шанобливо ставитися до тіла людини, яка померла (ст. 298 ЦК України).

У контексті визначення речей як об'єкта речового правовідношення не можна залишити поза увагою розгляд таких об'єктів, як тварини. ЦК України в ст. 180 визначає, що тварини є особливим об'єктом цивільних прав. Як бачимо, наш законодавець не визначає поняття «тварина» і не відносить її до якогось об'єкта з переліку об'єктів, передбачених ст. 177 ЦК України, вказуючи лише на те, що це особливий об'єкт, не пояснюючи в чому ж ця особливість. На відміну від ЦК України, ЦК Франції в ст. 515–14 визначає, що тваринами є живі істоти, наділені почуттями. § 90а. Німецького цивільного Уложення, § 285а. Загального цивільного кодексу Австрії вказують, що тварини не є речами. Варто зазначити, що невизнання тварин речами, є домінуючим як у законодавствах, так і в наукових колах [4, с. 67; 5, с. 48–49; 6]. Це пов'язано з тим, що тварини є одухотвореними живими істотами і, як вказує ЦК Франції, «наділені почуттями», і з морально-етичного погляду, напевно, було б неправильно зараховувати їх до неживих тілесних матеріальних благ – речей. Як свого часу влучно зазначав О. Красавчиков, найпоширенішим є уявлення, що річ – це неживий предмет і ніхто зазвичай не називає тварин (коня, kota, корову тощо) речами [7, с. 179]. Законодавство різних країн, зокрема і ЦК України, визначаючи порядок регулювання відносин щодо тварин як об'єктів цивільних правовідносин, вказують, що на тварин поширюється правовий режим речей, крім випадків, встановлених законом. Таке законодавче положення, з одного боку, з погляду порядку регулювання ставить знак рівності між тваринами і речами (застосовуючи той самий комплекс правових засобів у регулюванні відносин щодо тварин), але з іншого боку, визначаючи їх не як речі, вказує на іншу їхню фізичну природу, ніж у речей як об'єктів цивільних правовідносин. Все це дає право віднести тварин у системі об'єктів цивільних правовідносин до інших матеріальних благ, що

вказує на них як на особливий об'єкт цивільних правовідносин зі спеціальним речовим правовим режимом.

В аспекті дослідження об'єкта речового правовідношення також варто зупинитися на такому спірному об'єкті, як електроенергія. Електроенергія (енергетичний ресурс) у ЦК України згадується лише один раз як предмет договору поставки енергетичних та інших ресурсів через приєднану мережу (ст. 714 ЦК України), який є різновидом договору купівлі-продажу. До якого об'єкта цивільних правовідносин належить електроенергія, даний договір не визначає, як і саме поняття електроенергії. Однак визначення надає спеціальне законодавство (Закон України «Про електроенергетику»), відповідно до якого енергія – електрична чи теплова енергія, що виробляється на об'єктах електроенергетики і є товарною продукцією, призначеною для купівлі-продажу (ст. 1). Як бачимо з поняття, електроенергія визначається як товар – предмет договору купівлі-продажу, але природа цього товару як об'єкта цивільних правовідносин також не визначена. Якщо ми звернемося до поняття договору купівлі-продажу (ст. 655 ЦК України), то там чітко визначено, що його предметом є «майно (товар)». Отже, наш законодавець ототожнює поняття майна та товару, що дає право в сукупності з аналізом ч. 1 ст. 190 ЦК України «Поняття майна» говорити про те, що електроенергія з погляду договору купівлі-продажу є річчю. Однак це не відповідає як самій фізичній сутності даного об'єкта, так і загальним положенням про речі, яким присвячується гл. 13 ЦК України, зокрема й поняттю речі (ст. 179 ЦК України).

Варто зазначити, що у визначенні правової природи електроенергії як об'єкта цивільних, зокрема й віднесення до об'єкта речових, правовідносин немає єдності як такої. Так, за словами І. Вольмана, вперше сили природи (електроенергія, світло, тепло тощо) розглядаються в кодексі як «речі» в ст. 706 Швейцарського цивільного уложення: «Предметом права власності на рухомі речі є всі за своєю природою рухомі тілесні речі, а також сили природи, оскільки вони не долучені до речей нерухомих» [8, с. 170]. За словами Ф. Бернгефта, електроенергія – не річ, вона не є предметом власності і не може бути предметом крадіжки. Все, що говорилося проти цього, ґрунтується частково на технічних, частково на юридичних помилках [9, с. 155].

У фізичному розумінні електроенергія хоча і є матерія як така, але річчю не є, оскільки відсутня головна ознака речі – тілесність. У такому разі йдеться про те, що електроенергія належить до інших благ і на неї може поширюватися правовий режим речей.

У контексті характеристики об'єкта речового правовідношення варто звернути увагу на те, що з розвитком суспільних відносин і рівня технологій певні об'єкти цивільних правовідносин зазнають суттєвих змін. Йдеться, передусім, про гроші і цінні папери. Ст. 177 ЦК України досить цікаво формулює їх як об'єкти, вказуючи, що об'єктом цивільних прав є «речі, в тому числі гроші та цінні папери». З одного боку, законодавець показує, що гроші та цінні папери – це речі, але з іншого боку, виділяє їх серед речей, тим самим прагнучи показати, що це не просто речі, а об'єкти з особливою юридичною природою. Варто зазначити, що такий законодавчий підхід не безпідставний, оскільки в наукових колах точаться дискусії щодо місця цих об'єктів в системі об'єктів цивільних правовідносин [10; 11; 12; 13]. Одні розглядають гроші та цінні папери як окремий вид об'єктів цивільних правовідносин, інші – як різновид речей. Виділення таких об'єктів в окремі самостійні об'єкти, які є відмінними від речей, пов'язане з тим, що їхня правова природа (грошей і цінних паперів), яка є схожою, проявляється в інструментальному характері. В. Яроцький зауважує, що «доцільно говорити про поширення на гроші та цінні папери (документарні – Ю. Х.) правового режиму речей, але не доречно беззастережно відносити їх до різновидів останніх. На відміну від рухомих речей, стосовно грошей і цінних паперів споживча привабливість визначається не їхніми якостями як предметів матеріального світу, а іншими (інструментальними) чинниками» [14, с. 124].

Ще більш ускладнилася ситуація із зазначеними об'єктами з появою таких їх різновидів, як бездокументарні цінні папери і безготівкові гроші. Зазначені об'єкти, об'єктом речових правовідносин розглядатися не можуть, оскільки в них відсутні традиційні ознаки речей, а саме тілесність. Закріплення на спеціальних електронних носіях або депозита-

рії безготівкових грошей і бездокументарних цінних паперів є лише способом їх фіксації і не більше того, що не породжує речово-правових відносин. Тому бездокументарні цінні папери як різновид цінних паперів і безготівкові гроші як різновид грошей варто розглядати як об'єкти зобов'язальних, а не речових правовідносин.

У контексті аналізу об'єкта речового правовідношення варто приділити увагу такому особливому об'єкту, як майно. Майно ЦК України в ст. 190 розглядає як окрему річ, сукупність речей, а також майнові права й обов'язки. Встановлення такого особливого об'єкта, як майно, пов'язується з «<...> об'єднанням на тій чи іншій підставі (економічного призначення, або приналежності одній особі) різних майнових прав, які мають загальну юридичну долю» [15, с. 149]. По суті категорія майна з одного боку виконує розмежувальну, а з іншого – об'єднуючу функції [16, с. 11].

Варто зазначити, що таке розуміння майна, яке закріплене в ст. 190 ЦК України, не відповідає як нинішнім потребам цивільного обороту, так і чинному законодавству та судовій практиці. Поняття майна сконструйовано в ЦК України шляхом переліку певних благ, що можуть розглядатися як майно, і перелік таких благ вказаний як вичерпний. Такий вичерпний перелік привів до того, що сьогодні об'єкти цивільних правовідносин, які по суті є майном, таким з погляду ст. 190 ЦК України не є, зокрема, тварини, які не є речами, а на них тільки поширюється режим речей, безготівкові гроші, бездокументарні цінні папери тощо. Вважаємо, що формування поняття майна таким чином є, як мінімум, юридично хибним.

У контексті зазначеного питання особливе місце посідає практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) по розгляду справ на відповідність Європейській конвенції з прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), з урахуванням тих принципів, які закладені в ній. Оскільки питання розуміння майна є одним із небагатьох у цивільно-правовій сфері, яке піддавалося розгляду настільки високим і поважним міжнародним органом. Практика ЄСПЛ щодо розуміння майна має велике як наукове, так і практичне значення, оскільки «Конвенція – це те, що думає про Конвенцію Суд» [17, с. 186]. Крім того, відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», Конвенція та практика Суду для судів України є джерелом права, з одного боку, а з іншого – наше законодавство повинно бути узгоджене з ними.

Ст. 1 Першого протоколу до Конвенції визначає, що «кожна фізична та юридична особа має право мирно володіти своїм майном». Отже, ЄСПЛ, розглядаючи справи про відповідність даному положенню, спершу повинен встановити, чи є певний об'єкт, яким володіє особа, майном, оскільки як сама Конвенція, так і ст. 1 Першого протоколу до неї його не розкриває. А тому розуміння майна в контексті ст. 1 Першого протоколу напрацьовано практикою вирішення спорів ЄСПЛ шляхом визначення певних критеріїв. Б. Карнаух, аналізуючи правові позиції ЄСПЛ, формує узагальнюючі ознаки поняття «майно» у розумінні відповідно до застосування ст. 1 Першого протоколу до Європейській конвенції з прав людини і основоположних свобод. Зокрема, до таких ознак належать: 1) змістова характеристика, яка проявляється в можливості мати економічну цінність, яка більш-менш точно може бути виражена в грошовому еквіваленті; 2) галузева належність – майном може бути лише те право, що є цивільним за своєю природою; 3) бути достатньо визначеним для того, аби бути забезпеченими можливістю судового захисту [18]. Третя ознака більш чітко може бути охарактеризована, як те, що в особи майно повинно бути наявним, а не майбутнє право, оскільки прямо в статті визначається «<...> володіння своїм майном», що неодноразово підтвердив ЄСПЛ у своїх рішеннях [19; 20].

Варто зазначити, що ЄСПЛ, розглядаючи справи в контексті відповідності ст. 1 Першого протоколу, виходить з того, що воно є автономним [21; 22], тобто національне законодавство не може вважатися остаточним джерелом рід час визначення того, що треба вважати майном. Зокрема, у справі «Беєлер проти Італії» (Beyley v. Italy), Суд зазначив, що в контексті розуміння поняття «майно» як автономного його значення не обмежується власністю на фізичні речі, деякі інші права й інтереси, що становлять активи, можуть розглядатися як право власності і, таким чином, як «майно» в цілях даного положення [21].

Крім того, аналіз практики ЄСПЛ щодо того, що Суд визнає майном у контексті відповідності ст. 1 Першого протоколу, показує, що термін «майно» тлумачиться дуже широко, охоплюючи цілу низку інтересів економічного характеру. Зокрема, ЄСПЛ визнаються майном як класичні об'єкти, які не викликають сумнівів, що вони є майном, – речі, так і ліцензії, дозволи та гудвілі (goodwill) тощо [23; 24]. Отже, у контексті визначення об'єкта речового правовідношення в співвідношенні його з поняттям «майно» можна сказати, що тільки тілесні матеріальні блага (речі) поміж інших об'єктів, що можуть входити до складу майна, можуть розглядатися як об'єкти речового правовідношення.

Наявність такої ознаки правового режиму речового правовідношення, як «спеціалізація об'єкта», ставить під сумнів існування такого особливого об'єкта речового права, як майно, з погляду сукупності різнорідних його складників (речі й інші блага як єдине ціле).

До таких об'єктів законодавство відносить майнові комплекси, зокрема, підприємство (ст. 191 ЦК України). На його прикладі вбачаються два принципово важливі моменти для характеристики об'єкта речового правовідношення:

1) поширення на майновий комплекс поняття нерухомості не забезпечує створення єдиного об'єкта речового права – нерухомої речі, оскільки майновий комплекс річчю не стає з погляду об'єкта речового правовідношення через принцип «спеціалізації об'єкта»;

2) законодавство допускає встановлення на певні об'єкти, які в контексті поняття речі, закріпленого в ст. 179 ЦК України, такими не є, правового режиму певного виду речей, тобто прирівнює ці об'єкти юридично до речей. Однак це робиться виключно з метою забезпечення їх ефективного цивільно-правового обороту (для цілей зобов'язальних правовідносин).

Отже, можна говорити і про існування безтілесних речей, позбавлених фізичних властивостей тілесних речей, але із притаманними їм юридичними властивостями останніх, що дозволяють мати окремий правовий режим (як це робиться в ч. 2 ст. 190 ЦК України щодо майнових прав). Крім того, через «спеціалізацію об'єкта» речового правовідношення перехід прав на кожен із складників об'єктів майнового комплексу буде здійснюватися окремо по кожному з них, з огляду на особливості його правового режиму. Варто визнати, що майно тяжіє до його розуміння як особливості речі як об'єкта речового правовідношення, а не як окремого його об'єкта.

Висновки. Отже, можна зазначити, що не всі предмети матеріального світу визнаються речами в сенсі визначення об'єкта речового правовідношення. Проте не є винятком поширення речово-правового режиму регулювання відносин на об'єкти, які є предметами матеріального світу, але речами в юридичному сенсі не визнаються.

Список використаних джерел:

1. Хвостов В. История римского права : [курс лекций] / В. Хвостов. – 7-е изд. – Москва : Моск. науч. изд-во, 1919. – XVI. – 478 с.
2. Гражданское право / М. Агарков, С. Братусь и др. ; под ред. М. Агаркова, Д. Генкина ; ВИЮН, Ин-т права АН СССР. – Т. 1. – Москва : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1944. – 419 с.
3. Римское частное право : [учебник] / под ред. И. Новицкого, И. Перетерского. – М. : ИД «Юриспруденция», 2008. – 464 с.
4. Сліпченко С. Поняття об'єкта цивільного права за ЦК України / С. Сліпченко // Проблеми цивільного права та процесу: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвячені пам'яті професора О.А. Пушкіна, 23 травня 2009 р. – Х. : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2009. – С. 66–68.
5. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 4 : Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки. Серія «Коментарі та аналітика» / за ред. І. Спасиво-Фатєєвої. – Х. : ФОП А.А. Колісник, 2010. – 768 с.
6. Устименко О. Концепція біоцентризму при визначенні правового статусу тварин як об'єкта цивільних прав / О. Устименко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право». – Випуск 22. – 2016. – С. 127–129.

7. Советское гражданское право : [учебник] / под ред. О. Красавчиков. – Изд. 3-е, испр. и доп. – Москва : Высшая школа, 1985. – 544 с.
8. Вольман И. Проект швейцарского гражданского уложения / И. Вольман // Журнал министерства юстиции. – № 9. – С. 133–174.
9. Гражданское право Германии / Ф. Бернгефт, И. Колер ; под ред. В. Нечаева ; пер. с нем. Б. Брамсона, С. Добрина, Е. Карасова, В. Нечаева. – Санкт-Петербург : Сенат. тип., 1910. – XVI. – 407 с.
10. Даниленко О. Правовий режим грошей як об'єктів цивільних прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне» / О. Даниленко ; Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. – 2017. – 19 с.
11. Исаев А. Деньги / А. Исаев // Харьковская цивилистическая школа : объекты гражданских прав : [монография] / И. Спасибо-Фатеева, В. Крат, О. Печень и др. ; под общ. ред. И. Спасибо-Фатеевой ; Нац. юрид. ун-т им. Ярослава Мудрого. – Харьков : Право, 2015. – С. 279–299.
12. Панова Л. Место ценных бумаг в системе объектов гражданских прав : постановка проблемы / Л. Панова // Нові Цивільний та Господарський кодекси України та проблеми їх застосування : Матеріали наук.-практ. семінару, м. Харків, 23 квітня 2003 р. ; уклад. М. Панов. – Ч. 1. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2004. – С. 131–133.
13. Яроцкий В. Юридическая природа ценных бумаг и вещей. Сравнительный анализ законодательства России и Украины / В. Яроцкий // Российская юстиция. – 2001. – № 7. – С. 65–66.
14. Яроцкий В. Цінні папери в механізмі правового регулювання майнових відносин : основи інструментальної концепції : [монографія] / В. Яроцкий. – Харків : Право, 2006. – 544 с.
14. Саватье Р. Теория обязательств : юридический и экономический очерк / Р. Саватье. – М., 1972. – С. 149.
15. Лысенко А. Имущество в гражданском праве России / А. Лысенко. – М. : Деловой двор, 2010. – 200 с.
16. Карнаух Б. Власність як майно і майно як власність / Б. Карнаух // Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав : матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф. Ч.Н. Азімова, Харків, 18 грудня 2015 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Наук.-дослідний інститут правознавства. – Х., 2016. – С. 185–188.
17. Карнаух Б. Поняття майна в контексті ст. 1 Протоколу № 1 до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод / Б. Карнаух // Проблеми законності : зб. наук. пр. ; М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Вип. 132. – Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2016. – С. 205–214.
18. *Marckx v. Belgium* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57534>.
19. *X. v. the Federal Republic of Germany* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-74052>.
20. *Beyler v. Italy* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-63031>.
21. *Broniowski v Poland* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-70326>.
22. *Beyler v. Italy* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-63031>.
23. *Van Marle v. the Netherlands* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57590>.
24. *Tre Traktörer Aktiebolag v. Sweden* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57586>.

